

УДК 316.346.32(477)

*П. Є. ШЕВЧУК,
кандидат економічних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту демографії та
соціальних досліджень НАН України
Г. Ю. ШВИДКА,
Інститут демографії та
соціальних досліджень НАН України*

ЗАКОНОМІРНОСТІ ФОРМУВАННЯ СТАТЕВО-ВІКОВОЇ СТРУКТУРИ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Вступ. Населення України розподілене за віком дуже нерівномірно. На його віковій структурі позначилися бурхливі події ХХ століття. Більшість із наслідків цих подій визначає демографічний розвиток України прямо чи опосередковано через „демографічне відлуння”, а також продовжуватиме впливати на демографічне відтворення ще багато десятиліть у майбутньому.

Відомим є вплив особливостей розподілу населення за віком на економічний розвиток. Звісно, що не слід абсолютизувати такий вплив, проте нехтувати ним також не доцільно. Можна навести достатньо прикладів, коли країна з порівняно високою часткою молоді та низьким навантаженням „зверху” опинялась у лідерах світової економіки. Так, „молодіжна революція” в США була однією з рушійних сил виробництва автомобілів та будівництва. Тепер „демографічне вікно”, або „вікно демографічних можливостей” сприяє піднесенню промислового виробництва Китаю.

Вікова структура та режим відтворення населення України також певним чином визначають соціально-економічну структуру країни. Зокрема, драматичне зниження народжуваності в 1990-х, що призвело до різкого зниження чисельності та частки дітей, визначило звуження мережі дошкільних дитячих закладів. Це стало одним із факторів скорочення зайнятості у цій сфері, спад виробництва товарів і харчування для дітей. Входження в молодіжний вік 15–25 років малочисельних контингентів народжених у 1990-ті має призвести до переорієнтації або скорочення мережі розважальних закладів, спрямованих на цю цільову групу. Згодом, з посиленням старіння населення України, слід очікувати збільшення виробництва лікарських препаратів і, відповідно, зайнятості в

цій галузі. У разі ігнорування цієї обставини Україна приречена залишитися імпортером лікарських препаратів. Має розвинути мережа закладів догляду за літніми людьми та, відповідно, зайнятість у цій галузі. Це – лише найзагальніші міркування щодо вірогідної трансформації структури зайнятості, виробництва та сфери послуг, що безпосередньо пов'язані з динамікою вікової структури населення України.

Постановка проблеми. Сильна деформованість наявної вікової структури може суттєво впливати на особливості соціальної структури населення України, передусім через „демографічні хвилі”. Не є таємницею, що здобуття освіти та підвищення кваліфікації, вхід на ринок праці та вихід із нього зазвичай є функцією віку. Згідно з цим змінюються рівень доходу, споживацькі уподобання тощо. Тому видається необхідним звернути особливу увагу на специфіку формування різних за чисельністю когорт та їх впливу на демографічний і соціально-економічний розвиток України у зв'язку зі змінами їх віку.

Для людини, як істоти соціальної, важливим є середовище, в якому вона мешкає. Особливе значення має підлітковий вік, коли відбувається становлення особистості, проходить процес соціалізації. В цьому ж віці в цілому формуються репродуктивні настанови. Відповідно, умови життя в сім'ї та суспільстві загалом можуть мати вплив на народжуваність когорт, які проходять період соціалізації в тих чи інших соціально-економічних умовах.

Хоча робота з відновлення статистичних даних по смертності для території сучасної України за тривалий період не завершена, що не дає можливості більш коректних порівнянь, попередні оцінки вказують на нерівність різних реальних поколінь стосовно смертності. Так, якщо молодші когорти наразі перебувають у вигіднішому становищі щодо смертності у молодшому віці, то в працездатних вікових групах цей „виграш” вони повністю втрачають. Зокрема, для кожної наступної когорти смертність у дитячому віці має тенденцію до зниження. Натомість у працездатних вікових групах інтенсивність смертності порівняно з попередніми поколіннями (однолітками) зростає, а „ймовірність прожити інтервал трудоактивного віку та відповідно очікувана тривалість життя чоловіків трудоактивного віку в Україні у сучасний період знаходиться на рівні першої чверті ХХ сторіччя” [4, с. 54]. Порівняно ж із тими, хто починав трудову діяльність у 1960-ті, їхні теперішні однолітки – у значно гіршій ситуації.

Вірогідним поясненням тенденції підвищення рівня смертності кожного наступного покоління мешканців України може бути гірший загальний стан їх здоров'я, який, у свою чергу, обумовлюється низкою соціально-економічних чинників: погіршення умов життя та якості харчування (зокрема, в часи економічної кризи 1990-х), доступності якісного медичного обслуговування (для сільської місцевості часто взагалі її фізичної доступності), зниження фізичної рухливості, поширення шкідливих звичок тощо. Видається, що перелічені чинники мають більший вплив на дитячий організм, що зрештою зумовлює посилення хворобливості та смертності в молодих і середніх вікових групах працездатного інтервалу. З цього випливає, що входження у вік „підвищеного ризику смерті” різних за кількістю та станом здоров'я поколінь може впродовж кількох років помітно змінити загальну динаміку смертності в країні.

Зв'язок проблеми з важливими науковими та практичними завданнями. Аналіз статево-вікової структури населення України крізь призму системи міжпоколінних зв'язків дасть можливість більш глибоко дослідити сучасну демографічну ситуацію та її вплив на формування майбутньої соціально-демографічної структури українського суспільства. Вивчення особливостей зміни численних і нечисленних поколінь, сформованих у сучасній віковій структурі населення України, важливе для поліпшення якості демографічних прогнозів.

Аналіз останніх досліджень. Вплив вікової структури й особливостей умов, у яких відбувається соціалізація поколінь, на соціально-економічний та демографічний розвиток показав R. A. Easterlin [7] на прикладі малочисельних когорт, народжених у роки економічної депресії в США. Саме вони, внаслідок проходження періоду соціалізації в несприятливі роки Другої світової війни, мали досить скромні соціальні очікування, а їх мала чисельність сприяла порівняно низькій конкуренції при вступі до навчальних закладів, виході на ринок праці тощо. Покращення умов життя після війни вони сприймали як надзвичайно сприятливе. Порівняно високі доходи сприяли попиту на житло й автомобілі, що ставало додатковим стимулом для розвитку американської економіки, а підвищений рівень народжуваності зумовив baby-boom.

Досліджуючи ефект малочисельних поколінь, народжених під час голоду 1930-х років, для випадку України, В. С. Стешенко робить висновок, що вони не отримали „переваг”, а їх вичерпана плідність виявилася нижчою, ніж у народжених в суміжні роки [5, с. 23].

У своїй відомій роботі [3] про взаємну зумовленість відтворення населення з його віковою структурою С. І. Пирожков переконливо показує, що вікова структура є самостійним значущим фактором динаміки демографічних процесів. Особливе значення це має при прогнозуванні, оскільки деталізовані відомості про початкову вікову структуру населення роблять демографічний прогноз більш точним і обґрунтованим.

І. О. Курило розглядає демографічну (статеву-вікову) та соціально-економічну (за зайнятістю, рівнем доходу тощо) структури населення в органічній єдності та показує їх взаємний вплив [1, с. 93–183].

Невирішені раніше частини загальної проблеми. Теоретичні підходи, застосовані в наведених публікаціях, потребують комбінування та використання в прикладних демографічних дослідженнях. Так, демографічний потенціал (життєвий, репродуктивний, трудовий тощо) поколінь доцільно аналізувати крізь призму конкретних соціально-економічних умов, за яких проходив і проходить їх життєвий цикл. Такий підхід дасть можливість конкретизувати й уточнити прогнозні гіпотези, поліпшити якість демографічних прогнозів.

Очевидно, що в поколінь, народжених у середині 1980-х та наприкінці 1990-х, життєвий (і репродуктивний) потенціал значно відрізняється уже внаслідок їх різної кількості. Іншою складовою цих потенціалів є функція дожиття (очікувана кількість років життя) та народжуваності. Оскільки чисельність уже народжених когорт відома, важливим є встановлення відмінностей у тривалості їхнього життя й інтенсивності народжень. Уточнення їх змін (принаймні в найближчій перспективі) є можливим саме завдяки аналізу соціально-економічних умов, у яких проходило формування їхніх очікувань.

Постановка цілей. Наведені вище міркування визначають такі цілі дослідження:

- представити детальний аналіз особливостей вікової структури населення України та механізму її формування через систему міжпоколінних взаємозв'язків;
- показати важливість „демографічного відлуння” для динаміки чисельності населення України тепер і в майбутньому;
- обґрунтувати поняття „розширеної когорти” для розробки прогнозних гіпотез;
- показати, як соціально-економічні умови можуть впливати на майбутні демографічні характеристики „розширених когорт”, а майбутня вікова структура населення – на соціально-економічну ситуацію в Україні.

Виклад основного матеріалу. Особливості формування вікової структури населення та руху поколінь зручно простежити, розглянувши послідовні статеві-вікові піраміди. Так, на діаграмі 1959 р. у віці старше 50 років не спостерігається наслідків соціальних катаклізмів XIX століття (рис. 1). Можливо, це пов'язано з високим рівнем смертності, який зберігався у ті часи й без потрясінь. Загалом рівномірні обриси верхівки піраміди порушені лише відомим явищем вікової акумуляції.

XX століття було багате для України на події, що кардинально вплинули на її демографічний розвиток. Перша світова війна позначилася на віковій структурі населення України дефіцитом народжень у 1915 – 1917 рр. (число „1”). Значна статеві асиметрія серед когорт цих і наступних років народження – від 1915 до 1924 р. (особливо 1922 р.) – зумовлена впливом уже Другої світової війни, у якій чоловіки цих років народження були основними учасниками бойових дій.

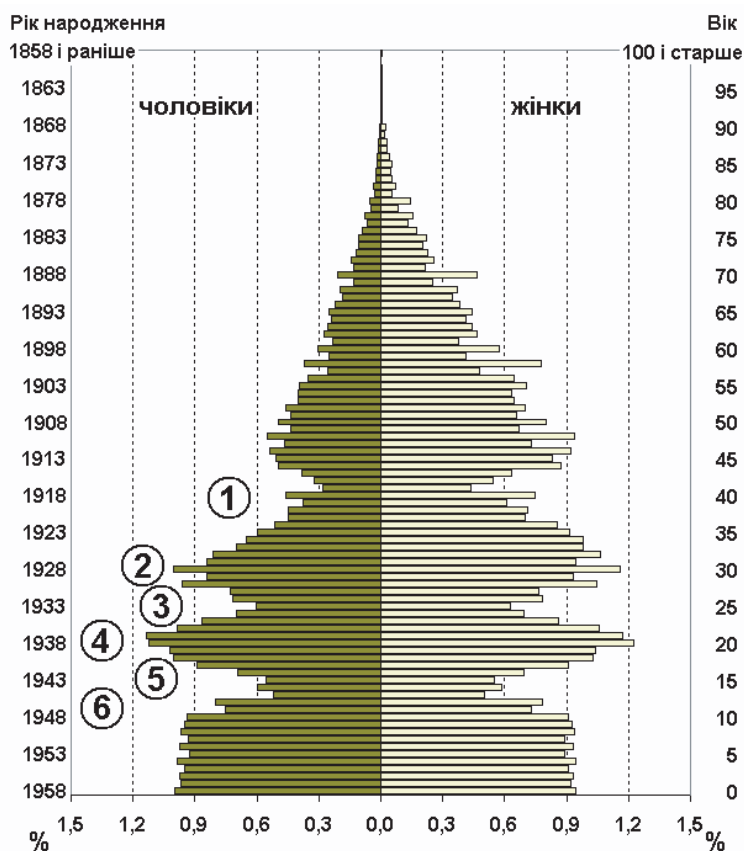

Рис. 1. Статеві-вікова піраміда населення України за переписом 1959 р. (умовні позначення див. у тексті)

Закінчення Громадянської війни та загальне поліпшення умов життя в середині 1920-х рр. призвело до зростання народжуваності, яке позначилося „опуклістю” („2”) на віковій піраміді.

Проте вже в 1931 р. кількість народжених значно менша, ніж у попередніх роках (рис. 1). Це є наслідком розпочатої наприкінці 1920-х рр. примусової колективізації та погіршення рівня життя населення, переважна більшість якого була представлена селянами. Наприкінці 1932 р. розпочинається голод, наслідком якого стає катастрофічно висока смертність немовлят у 1932–33 рр. та різке зниження народжуваності в 1933–34 рр. Заглиблення на віковій піраміді, викликане людськими втратами в ці роки, спостерігається й досі („3” на рис. 1 та рис. 2).

Після голоду, в другій половині 1930-х років відбулося компенсаційне зростання народжуваності внаслідок реалізації народжень, відкладених у кризові роки. При цьому воно було посилене постановою про заборону абортів (кримінальну відповідальність за які було відмінено лише в 1954 р., а повністю легалізовано – в 1955 р.). В 1937–38 рр. кількість народжених значно зросла, що сформувало нову опуклість на віковій піраміді населення України („4”).

Хоча порівняно висока народжуваність підтримувалася до 1941 р. включно, когорта цього народження чисельно значно менша за попередню. Вірогідно, що цей ефект спричинений різким зростанням смертності немовлят внаслідок погіршення умов життя на початку війни. На скорочення когорт наступних років народження (1942–45 рр.) вплинув більшою мірою власне дефіцит народжень під час війни („5”).

Післявоєнний голод 1946–47 рр. спричинив зниження народжуваності та позначився на смертності переважно наймолодших дітей, тому до перепису 1959 р. з когорт народжених у ці роки дожило помітно менше осіб („6”), ніж із наступних (рис. 1).

Покоління, народжені на початку 1950-х, вже помітно чисельніші („7”). Приймавши довжину покоління приблизно на рівні 25 років, можна з’ясувати, що вони – переважно діти також відносно чисельних поколінь, народжених у 1926–30 рр. Вірогідно, що нащадки поколінь, народжених на початку 1930-х, змішалися з нащадками попередніх і наступних когорт (рис. 2).

Народжені у 1958–63 рр. є однією з найбільших „опуклостей” сучасної вікової піраміди України („8”). Хоча Україна не знала „класичного” baby-boom зі значним підвищенням народжуваності, однак у ці роки рівень народжуваності був високим порівняно з наступними роками, а покоління їхніх батьків – народжених уже після голоду 1932–33 рр. – відносно численним.

Зниження народжуваності в наступні роки і входження до найбільш активного дітородного віку малочисельних поколінь, народжених у роки війни, сформувало в 1964–69 рр. заглиблення на піраміді („9”) Розширення діаграми в місці, що відповідає когортам 1970–76 рр. народження („10”), пов’язане переважно з дітьми тих, хто народився після війни.

Найбільші за чисельністю вікові групи припадають на 1983–86 рр. народження („11”). Вони відповідають „хвилі” своїх батьків („8”). Посилення цього демографічного „відлуння” відбулося також унаслідок запровадження з 1 листопада 1982 р. часткової оплати відпустки по догляду за дитиною до досягнення нею 1 року та неоплачуваної відпустки по догляду за дитиною віком до 1,5 року. Вплив такого заходу демографічної політики лише збільшив амплітуду „хвилі” дітей і без того численного покоління. Його дія закінчилася разом із виходом із найбільш активного дітородного віку порівняно великих когорт народжених близько 1960 р.

Скорочення чисельності поколінь 1990-х років народження („12”) пов’язане не лише зі зменшенням інтенсивності дітородження. Саме в цей період рівень народжуваності визначали переважно менш численні (ніж попередні) покоління народжених наприкінці

1960-х рр. („9”) – діти когорт, народжених під час Другої світової війни („5”). Таким чином, зниження кількості народжень у першій половині 1990-х є, принаймні частково, відлунням років війни (рис. 2).

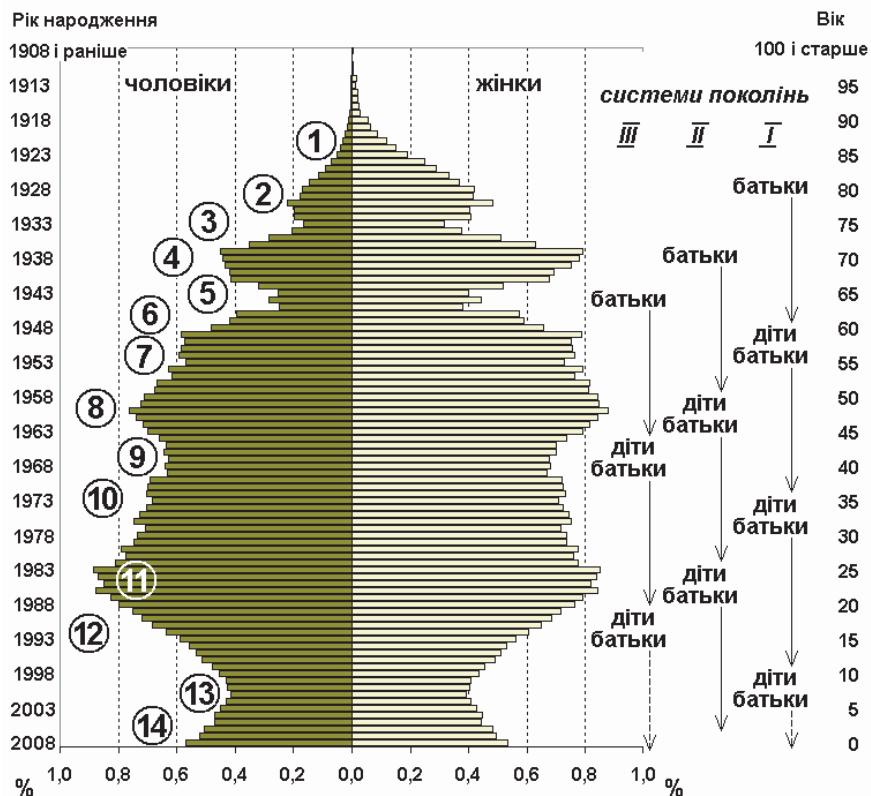

Рис. 2. Статеві-вікова піраміда населення України на початок 2009 р. (умовні позначення див. у тексті)

Найменш численні покоління мешканців України народилися наприкінці ХХ – початку ХХІ століть („13”). Видається, основний внесок у їх формування належить народженим приблизно 25 років до того, у середині 1970-х рр. („10”). Вірогідною гіпотезою є те, що ці покоління відклали народження дітей, і середня довжина їх покоління буде вищою, ніж у їх попередників. Підтвердженням цього є стрімке зростання народжуваності серед жінок у віці 33–37 років (саме 1970-х років народження) порівняно з більшістю інших вікових груп (отже, і реальних поколінь) у 2005–2008 рр. Ці покоління проходили соціалізацію ще до економічної кризи 1990-х. Їх очікування відповідали тому життєвому рівню, який вони спостерігали в дитинстві за більш „добрих часів” на прикладі своїх батьків. Різке зниження рівня життя широких верств населення призвело до відкладання дітонародження. Можливо, саме ці покоління почали переходити на західну модель більш пізнього народження дітей (детальніше [2]).

Тому розширення найнижчої частини піраміди („14”) може відповідати як дітям поколінь 1970-х, так і дітям поколінь 1980-х років, які почали входити до найбільш активного дітородного віку. Народжені в середині 1980-х мають суттєво інший життєвий

досвід. Їх соціалізація припала на кризові 1990-ті роки. Ймовірно, в разі поліпшення рівня життя населення в найближчі роки саме ці когорти можуть дати значний приріст інтенсивності дітонародження, а реалізація їх репродуктивних настанов буде більш повною, ніж попередніх поколінь. З іншого боку, продовження зростання середнього віку матері при народженні (як першої дитини, так і наступних дітей) здатне знизити рівень народжуваності в умовних поколіннях.

З наведеного вище випливає, що у сучасній віковій структурі України можна простежити три основні (рис. 2) системи поколінь, які формують відповідні демографічні „відлуння”. Відповідно, самому поняттю „когорта” слід приділити спеціальну увагу, оскільки саме реальні покоління впливають і впливатимуть на демографічний, соціально-економічний і політичний розвиток України.

Як відомо, в демографії розрізняють умовне (гіпотетичне) і реальне покоління. У першому випадку це сукупність осіб різного віку, які живуть в один момент часу (сучасники). Під реальним поколінням (когортою) найчастіше розуміють сукупність осіб, народжених в один період (зазвичай календарний рік); нащадків подружньої пари; тих, хто походить від спільного предка, має певний ступінь спорідненості по прямій лінії.

Якщо розглянути покоління, суміжні за роком народження, стає зрозуміло, що вони рідко живуть у кардинально відмінних соціально-економічних умовах. Діти тісно спілкуються не лише з особами свого року народження, а й суміжних. Тому видається доцільним розглядати „розширену” когорту – осіб народжених у суміжні роки, подібні за демографічними й соціально-економічними умовами. Натомість між „розширеними” когортами є суттєві відмінності. Одні малочисельні (народжені під час війни та їх нащадки), інші – значно чисельніші (народжені під час зростання народжуваності та їх нащадки). Соціалізація, а згодом їх репродуктивна активність і трудова діяльність також відбувалися в різних соціально-економічних умовах, що не могло не позначитися на формуванні та реалізації їхніх репродуктивних настанов. Таким чином, під розширеною когортою слід розуміти сукупність реальних поколінь, народжених у кілька суміжних років, яких об’єднує спільність соціально-економічних (рівень життя, зайнятості тощо) та демографічних (рівень народжуваності, середня кількість дітей у сім’ї) умов життєдіяльності. Зазвичай, такі когорти чітко виокремлюються чисельно. Наведений вище аналіз формування сучасної вікової структури населення України ясно показує, що такі „розширені” когорти існують об’єктивно.

Малі чи великі за чисельністю когорти вже внаслідок своєї чисельності формують певні соціально-економічні умови, від яких і залежать. Тому при проходженні їх у певному віці в певних календарних роках змінюються умови: кількість дошкільних закладів, завантаженість учителів у школах, конкурси вступу до вищих навчальних закладів, конкуренція при виході на ринок праці. Відповідно, на них самих впливають у тому числі й створені ними ж умови. Зокрема, співвідношення „розширених” поколінь „11” та „13” та наявна освітня інфраструктура, сформована першими, можуть призвести до кардинальних структурних зрушень в освіті та зайнятості, а згодом – у народжуваності [6]. Тому структурний фактор не слід недооцінювати.

Окрему увагу доцільно приділити найбільш „вагомим” сучасним „розширеним” поколінням, народженим у середині 1980-х та кінці ХХ – початку ХХІ століть. Саме вони в Україні будуть найбільш впливовими в коротко- та середньостроковій перспективі в усіх сферах життя України.

Наприклад, в суспільно-політичне життя на зміну політикам із великої за чисельністю когорти народжених у 1958–63 рр. поступово прийдуть політики генерації народжених у середині 1980-х рр. Звісно, що окремі лідери можуть бути й інших років народження.

Проте переважну більшість становитимуть народжені в 1980-х роках, так як наразі переважають народжені з „розширеного” покоління народжених близько 1960 р. Із поступовим старінням політиків, народжених у 1958–63 рр., саме народжені в середині 1980-х рр. згодом визначатимуть політичне й економічне життя України впродовж першої половини ХХІ століття. Ця гіпотеза ґрунтується на їх чисельності, оскільки, згідно з прогнозами, вони залишаться найчисленнішим із „розширених” поколінь. Виборці тяжіють до близьких за віком осіб не лише внаслідок цієї демографічної ознаки, а передусім завдяки подібності отриманого життєвого досвіду, а отже – суспільно-політичних поглядів.

Висновки. Сучасну вікову структуру населення неможливо аналізувати без розуміння її єдності через систему міжпоколінних взаємозв’язків. Саме з’ясування цих зв’язків дає змогу знайти рушійні сили, що формують співвідношення вікових груп і визначають структурний вплив на демографічні процеси. Істотна нерівномірність сучасного розподілу населення України за віковим профілем помітно впливатиме на майбутній демографічний, соціальний, економічний і політичний розвиток України. „Демографічне відлуння” вже наявних поколінь визначатиме динаміку чисельності населення України тепер і в майбутньому. Корисним видається аналіз віку проходження соціалізації та формування дитородних настанов у „розширених” когортах для покращення обґрунтування прогнозів народжуваності.

Згодом, після розробки когортних таблиць смертності для України, з’явиться можливість дослідження напрямів зміни режиму дожиття для різних поколінь, що сприятиме поліпшенню якості прогнозів смертності та тривалості життя.

Джерела

1. *Курило І. О.* Соціально-економічна структура населення: еволюція, сучасність, трансформації. (Монографія) / Відповід. ред. д.е.н., проф. В. С. Стешенко. – К.: ІДСД НАНУ, 2006. – 472 с.
2. *Населення України.* Народжуваність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів. – К.: АДЕФ-Україна, 2008. – 288 с.
3. *Пирожков С. И.* Демографические процессы и возрастная структура населения. – М.: Статистика, 1976. – 135 с.
4. *Смертність населення України у трудоактивному віці* (колективна монографія) / Відпов. ред. Е. М. Лібанова. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. – 211 с.
5. *Стешенко В. С.* Когортна народжуваність і плідність жінок України // Демографічні дослідження – Вип. 25, 2003. – С. 9–33.
6. *Шевчук П. Є., Швидка Г. Ю.* Прогноз рівня освіти населення України до 2050 р. // Демографія та соціальна економіка. – 2007. – № 1. – С. 85–96.
7. *Easterlin R. A.* Population, labor force and long swings in economic Growth: The american experience. – Princeton: Princeton University Press, 1968. – 291 p.

Анотація. На основі аналізу формування сучасної вікової структури населення України обґрунтовано виокремлення «розширених» поколінь. Вони по-особливому впливають та будуть впливати у майбутньому на широкий спектр демографічних, соціально-економічних і політичних процесів. Урахування умов, у яких відбувалася соціалізація таких поколінь, дасть змогу розробки більш обґрунтованих демографічних прогнозів і заходів демографічної політики.

Аннотация. На основе анализа формирования современной возрастной структуры населения Украины обосновано выделение «расширенных» поколений. Они по-особому влияют и будут влиять в будущем на широкий спектр демографических, социально-экономических и политических процессов. Учет условий, в которых происходила социализация таких поколений, даст возможность разработки более обоснованных демографических прогнозов и мероприятий демографической политики.

Summary. Age structure of population in Ukraine is distorted significantly by historical events, especially World War II, several famines, mass repressions etc. These distortions led to formation of certain demographic “waves” which has substantially different influence on population dynamics, labour market situation, manufacturing and so on. Feedback exists also, because large or small cohorts have different influence on reproductive potential, enrolment to education, labour market competition and so.

It is important that different socialization experience of cohorts leads to different life style and reproductive purposes. The socialization process depends on social and economic situation when people are adolescent. But adjoining calendar years not differ so much. From this it follows that not only one cohort has especial experience. So it is reasonable to mark out “extended” cohorts.

An extended cohort could be defined as a group of real generations born in several adjoining calendar years which was similar in socio-economic (living standards, employment etc.) and demographic (fertility rate, mean number of children in families) conditions. It is important that these extended cohorts clearly defined by number of persons. These cohorts have and would have in future a particular impact on wide range of demographic, social, economic and politic processes. Taking into account conditions of socialisation these cohorts enables to develop more reasoned demographic forecasts and policy actions.

From this it follows that demographic “waves” study is important for the case of Ukraine. These “waves” bonded by system of intergeneration relations. In modern age structure of Ukrainian population could be found at least three systems of generations.

Ключові слова: вікова структура населення; «розширене» покоління; соціалізація поколінь; система поколінь.

Ключевые слова: возрастная структура населения; «расширенное» поколение; социализация поколений; система поколений.

Key words: age structure; “expanded” cohort; cohort socialization; system of cohorts.

Стаття надійшла до редакції журналу 27.04.2009 р.